

TÁRSADALOM

Az ország lakói

A középkor nem ismerte a statisztika fogalmát. Ekkor sehol a világon nem készítettek tisztán tudományos célú, vagy a hosszú távú tervezés céljából adatgyűjtést a népesség nagyságáról, annak változásairól. Az olyan ránk maradt összeírások, amelyek az országos vagy az egyházi adó behajtását vették számba, csak az adót fizető személyt, többnyire a családfőt írták össze, néha megelégedtek egy egész falu vagy plébánia által befizetett összeg feltüntetésével. Magyarországon ráadásul az 1301- 1437 közti korszakból egyetlen olyan kimutatás sem maradt fenn, amelyik az egész ország adatait tartalmazná. Az ország népességszámát ezért csak nagyon durván lehet megbecsülni, pontosan megállapítani azonban nem lehet. Az 1330-as években pápai tizedszedők jártak Magyarországon. A beszedett összegekről készült feljegyzéseik, ha töredékesen is, de fennmaradtak. Ezek alapján ekkor Magyarország népessége Szlavóniával együtt 2 millió fő körül lehetett. A nagy pestisjárvány a Kárpát-medencében 1349-ben pusztított, 1359 végén újabb járvány tört ki. Egyik járvány hatásáról sem ismerünk számszerű adatokat. A máshol többször előforduló éhínségek Magyarországon jelentéktelenek voltak. Az Európában e korszakban tapasztalható nagy népességcsökkenés itt nem mutatható ki, az 1430-as években az ország lakossága 3-3,5 millió körül járhatott.

Magyarországon, akárcsak Nyugat-Európában, a társadalmi osztályokat, csoportokat rendnek, (latinul *ordonak*) az egy rendhez való tartozást helyzetnek, állapotnak (latinul *status*) nevezték. A rend az azonos jogokkal élők közösségét jelentette, a vagyoni eltérés az azonos rendbe tartozók között igen nagy lehetett. A rendhez való tartozás a születéskor eldőlt, a társadalmi mozgás lehetősége kicsiny volt. A korabeli források gyakran emlegették egyes társadalmi csoportok, pl. a nemesek, a hospesek vagy akár egy egész város szabadságát. A szabadság ilyenkor egyet jelentett a kiváltsággal, pl. azzal, hogy egy városban élők jogai mennyiben különböznek az ország más településein lakókéttől. A 13. század a nagy társadalmi átalakulás évszázada volt, ezzel ellentétben a 14.-re a jogi egységesülés és a nagy változások lezáródása a jellemző. A század első évtizedeiben a nemesség, a század közepére a jobbágysághoz tartozók jogai váltak az egész országban hasonlókká.

Egységesülő nemesség és jobbágyság

A nemes fogalomnak egy szűkebb és tágabb jelentése élt. A tágabb nemességbe beleértették a bárókat is, a szűkebbe csak a köznemeseket. A köznemes szó ugyanis történelmi találmány, saját korában egyszerűen csak nemest mondtak helyette. A nemesi rend a mindig is nemesnek hívott rétegen kívül a királyi szerviensekből és a várjobbágyok egy részéből állt össze. Az Anjou-kor kezdetére ezek jogai már nem különböztek egymástól, a várjobbágyok a királyi várszervezettel együtt eltűntek, a szervienseket pedig már évtizedek óta automatikusan nemesnek számították. A köznemesség kialakulásának folyamata azonban csak Nagy Lajos uralkodása alatt fejeződött be végérvényesen. A király történetírója szerint ugyanis, „az ő

idejében sok udvarnokot és a királyi udvar szolgálatában álló és különféle szolgáltatásokra kötelezett embert felszabadítottak és felvettek az ország nemeseinek gyülekezetébe". Ez volt az utolsó tömeges méretű változás a nemesség középkori történetében. A királyi szervienek automatikusan nemessé váltak, a várjobbágyok közül is azok, akik saját földdel rendelkeztek, idővel maguktól nemesek lettek. Az egységes köznemesség kialakulása az Árpád-korban tehát jórészt spontán folyamat volt. Ezzel szemben Lajos nem az összes, még mindig udvarnoknak nevezett királyi jobbágyot tette nemessé, hanem csak azokat, akiket ő jónak látott. Az udvarnokok eredetileg nem voltak szabadok, szolgálai jogállásukat még az Anjou-korban is számon tartották, ezért kellett őket „felszabadítani”. Néha egész falvak váltak így nemessé, pl. a Somogy megyei Szakácsi lakói, akik a királyi udvarban főztek. Az 1351-es törvényben kimondott „egy és ugyanazon nemesi szabadság” nem azt jelentette, hogy mostantól kezdve lettek egységes jogaik, ez ugyanis már évtizedekkel korábban kialakult, hanem a magyarországitól eltérő jogállású drávántúli és erdélyi nemesek helyzetére vonatkozott. Nemesnek nevezték a földbirtokosokat a birtoknagyságtól függetlenül, a nemesi birtok lehetett egyetlen telek és több váruradalom is.

A nemes szó eredeti értelme szerint olyan embert jelölt, akinek van neme, azaz nemzetsége. A nemzetség nem csak arra szolgált, hogy a távoli rokonok számon tartsák a közös őstől való leszármazásukat, hanem ez tette lehetővé a nemesi birtoklást is. A nemesi birtok nem az egyes családtagoké, hanem az egész nemzetségé volt. A végrendelkezési jog korlátozása, a gyakori fiúsítások, az új adomány rendszere eleve illuzórikussá tette, hogy a jogilag nemesség valójában is egységes társadalmi csoportot alkosson, hiszen a nemességből csak keveseknek adatott meg, hogy a király ilyen adománnyal kitüntesse őket.

A 14. század második felében felbomlottak a régi úri nemzetségek, ezután önálló családokként éltek életüket, régi rokonságukra már csak az ősi birtok és közös címerük emlékeztetett. A folyamat a nemesi névhasználat változásán figyelhető meg a legjobban. Az előkelő nemesek elhagyták az egykori ősükre utaló nemzetségnevüket. Ehelyett vagy a birtokukra, több birtok esetén pedig a birtokközpontjukra utaló -i képzős neveket kezdték el használni, ritkábban – a család hatalmát megalapozó Anjou-kori jelentős személyiség leszármazói esetén -, a híres személy keresztnéve mellé odatették, hogy -fi. Így lett a Dorozsma nemzetség egyik ágából Garai család, az Ákos nemzetségéből I. Károly szlavón bánjára, Mikcsre emlékezve Mikcsfi család, majd ez is továbbszakadt és későbbi utódaik egy része Prodaviz helységről Prodavizinek hívta magát. A Moldva megalapításában oly jelentős szerepet játszó Drág leszármazóit Drágfiaknak nevezték. Egy köznemesi családból Zsigmond alatt bárókká lett Perényiek azonban már megtartották ősi, egyetlen falujukra utaló családnevüket, pedig Kelet-Magyarországon több váruk és tucatnyi falvaik voltak. A nemes családoknak azok a tagjai, akik udvari szolgálattal adományt szereztek, azt többé nem osztották meg nemzetségük tagjaival. Az Anjou-korban és a Zsigmond kor elején a nemességen belül az igazi választóvonal az udvari és a vidéki nemesség közt húzódott. Udvari szolgálattal lehetett bejutni a bárók közé is.

A bárókon az Anjou-korban még az ország fő tisztségviselőit értették. 1350 körül szűkítették a bárók körét. A megyésispánok ettől kezdve nem tartoztak közéjük, kivételt csak a stratégiai fontosságú területet felügyelő pozsonyi ispánnal tettek. Ha valaki már nem volt hivatalban azt azért továbbra is bárónak nevezték, gyermekeik ekkor azonban még nem lettek automatikusan azzá. Zsigmond nagy adományai után kezdett kialakulni az a zárt főnemesi

rend, melynek alapját már nem kizárólag a tisztség, hanem az örökléssel szerzett nagybirtok is jelentette.

Az udvarban tartózkodó, bárói tisztséget még nem kapott nemeseket három csoportba sorolták: az udvari lovagok, az udvari ifjak és az udvari apródok közé. Hogy ki melyik csoportba került, azt nem életkora döntötte el, hanem származása és az érdemei. Az udvari nemesek részt vettek az igazgatás mindennapos munkájában. Ők és a bárók nemcsak saját birtokot kaptak adományba, hanem tisztségi birtokot, honort is, melyet az uralkodó bármikor visszavehetett tőlük, a honorbirtok jövedelmét azonban ők élvezték.

A vidéki birtokos nemeseket köznemeseknek nevezzük. Beleszólásuk a nagypolitikába nem volt, csak a megyei igazgatásban hallathatták szavukat. Az egytelkes nemesek paraszti sorban éltek. Mindkét rétegből számosan léptek be valamelyik nagyúr szolgálatába, családjába, idegen szóval famíliájába, így familiárisokká lettek. Az udvari nemesség és a familiárisok bármilyen valós társadalmi csoportok is voltak, nem váltak renddé, tagjaik éppúgy nemesnek számítottak, mint uraik. Ennek oka az volt, hogy a magyar jog szerint mindenki nemesnek számított, akinek saját birtoka volt. A birtokadomány már önmagában nemessé tette az adományozottat. Az előkelőbb nemes családok politizálása és birtokszerzése elválaszthatatlanul összeforrott. Céljuk minél nagyobb összefüggő birtoktestek kialakítása volt. A több faluból álló birtoktestek, uradalmak központja általában a vár volt, a 15. században aztán mind gyakoribb lett a mezővárosok birtokközponttá válása. A várnagy feladatának nagyobbik része nem közvetlenül a várhoz, hanem az uradalomhoz kötődött. Ő gondoskodott a földesúri adó beszedéséről, bíraskodott ura helyett az úriszéken, felügyelte a földesúri major gazdálkodását.

A birtok mellett volt a nemességnek egy másik, más rendektől különböző sajátossága: a katonáskodás. Ez a középkorban Európa minden országának nemességére jellemző volt, Magyarországon azonban különös jelentőséget kapott. Elvileg ugyan – mint azt az Aranybulla is rögzítette – csak az ország védelmére voltak kötelesek felkelni a nemesek, külföldi hadjáratra nem voltak kötelezhetőek, ha el is mentek, költségeiket a királynak kellett állni. Nem hiába ismételték meg annyiszor e rendelkezést, alig volt ugyanis a magyar történelemben olyan jogszokás, amit ennyire ne tartottak volna be. A bárók és az egyéb udvari nemesek familiárisaikkal egyetemben, mint a király embereire, e rendelkezés amúgy sem vonatkozott. Ők azonban valóban kaptak az uralkodótól pénzt bandériumuk felszerelésére vagy kárpótolhatták magukat azzal, hogy a hadjárat után vitézségükért birtokadományt kapnak. A köznemesek azonban csak reménykedhettek abban, hogy felhívják magukra valamelyik nagyúr vagy a király figyelmét. Az Anjou-korban rendszeresen el kellett ugyanis külföldi hadjáratra is kíséniük a királyt. Az állandósuló török háborúk jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar nemesség fenntartotta hadakozó jellegét. A 15. századi Nyugat-Európában éppen ezzel ellentétes folyamat zajlott le: ott a nemesség és a hadakozás mind jobban eltávolodott egymástól.

Az ország különböző részein éltek olyan nemesek, akiknek az anyaországitól eltérő, szűkebb jogaik voltak, őket helyi vagy partikuláris nemeseknek hívjuk. A drávántúli nemesek adómentességét 1351-ben mondták csak ki, s ekkortájt ismerték el az erdélyi nemesek úriszék-tartási jogát is. A liptói és turóci nemesek vagy a szepesi tízlándzsások eltérő állapota egykori eredetükkel és zárt földrajzi helyzetükkel függött össze. Az anyanyelv nem jelentett választóvonalat. A drávántúli nemesek nagy része horvát, a máramarosiak román

anyanyelvűek volt, mégis a magyar nemesség részének számítottak. Ezzel szemben a német Cilleieket, a lengyel Stibort a közvélemény mindig is idegeneknek tartotta. Nem számítottak igazi nemesnek az egyházi nemesek, az ún. praedialisták, akik egyházi birtokon éltek és békében igazgatási feladatokat láttak el, háborúban uruk oldalán szálltak harcba. Ők eredetileg nem voltak szabadok, a nagyobb egyházaknak mindig is voltak ilyen feladatokat ellátó ún. lovas jobbágyságai. A nagy társadalmi egységesülés korában azonban nem maradt már hely ilyen e periférikus csoportoknak. A lovas jobbágyság annyiban hasonlított az országos nemességre, hogy hadakoztak, azonban nem saját birtokukon, hanem az egyház földjén éltek, ezért lettek egyházi nemesek.

A 13–14. század fordulójának zavaros politikai viszonyai között megszűnt a királyi várszervezet, vele együtt a hozzá kötődő rétegek: a várnépek és várjobbágyságok is eltűntek. Kicsit lassabban, de széthullott a királyi udvarnokszervezet is. Az egyházi és a királyi birtokon lassabban történt az egységes jobbágyság kialakulása, mint a magánbirtokon. Ott ez a 14. század első évtizedeiben lezárult, ekkor szabadították fel az utolsó szolgákat. A régi értelemben vett szolgaságról ezután nem beszélhetünk Magyarországon. Ha az egykori udvarnokföldet nem adományozták el, akkor az ott élő népek egykori jogállását még számon tartották, a Zsigmond-korban azonban az ősi különbségek csaknem teljesen eltűntek. A mások birtokán élő parasztokat a 14. század közepétől egységesen jobbágyságnak hívták, függetlenül attól, hogy királyi, nemesi vagy egyházi birtokon éltek-e. Jobbágyság a felszabadított, uruktól földet kapott szolgákból, a királyi várszervezet várnépeiből, a lesüllyedt várjobbágyságból, az udvarnokszervezet udvarnokjaiból és a hospesekből lettek. Jogaikat és kötelességeiket a korábbi hospesek jogaihoz mintájára állapították meg. A hospesek jogaiba beleszámított a szabad költözés is. Az összes jobbágyság szabad költözési jogát – függetlenül attól, hogy milyen birtokon élt – azonban csak a temesvári országgyűlés törvényeiben, 1397-ben mondták ki.

A jobbágyság szabadon használhatta földjét, azt utóda örökölte. Ha adósságait és földbérét kifizette, földesúrtól vagy annak helyi képviselőjétől engedélyt kapott, akkor szabadon elköltözhetett más földesúrhoz. A földesurak állandó jobbágyság hiányában szenvedtek, ezért gyakran csábították el más birtokos jobbágyságait, vagy egyszerűen erőszakkal elköltöztették őket. Az erőszakos jobbágyságköltöztetést 1351-ben törvénnyel tiltották meg, ezt később többször is megismételték, mindhiába, később is rendszeresen előfordult. A jobbágyság földesúrnak készpénzben földbért, természetben ún. ajándékokat pl. bárányt, kalácsot, a bor és néhány helyen a szántóföldi termények után kilencedet fizetett. A robot, amelyet a földesúri major számára kellett teljesíteni, ekkor még igen csekély volt, többnyire fuvarozásból szénakaszálásból állt. A földbér és az ajándékok fizetése több, helyenként változó számú és dátumú időpontban történt. A természetben fizetett ajándékok közé olvadt be néhány régebbi szolgáltatás, mint p. a szállásadó. Egykor ez a földesúr megvendéglését jelentette, ekkorra azonban élelmiszerajándék lett belőle.

A jobbágysági szolgáltatásokat a szokásjog szabályozta. A jogi egység ellenére a jobbágyság szolgáltatásaiban nagy különbségek voltak, melyek abból adódtak, hogy elődeik milyen korábbi társadalmi rétegből érkeztek. A hospesek sok helyen az egész középkor folyamán megőrizték az átlagosnál jobb helyzetüket. Őket csak a Zsigmond-korban kezdték a jobbágysághoz számítani. Az öröklés során a telkek felaprózódtak, a jobbágyságok fél-negyed vagy még ennél is kisebb telken gazdálkodtak. A 15. században már a negyedtelek volt az átlagos teleknagyság. A jobbágyság telkét, terményeit, állatait, vagyonát meghatározott szokások

szerint utódai is örökölték. Az öröklés szabályai eltértek a nemesi jog szokásaitól. A telekkel nem, legfeljebb csak önálló házzal rendelkező parasztokat zsellérnek hívták, ők bérmunkában dolgoztak vagy csak bérelték telküket.

A jobbágy védelméről – ha kellett, erővel is – földesura gondoskodott. Egy erőszakosan támadó, a korabeli szóhasználattal: hatalmaskodó nemes támadása ellen joga volt fegyverrel megvédeni birtokát és jobbágyságait, sőt akár a hatalmaskodótól erőszakkal visszaszerezte az elvitt jószágokat, az elköltöztetett jobbágyot. A védelem egyszerre volt jog és kötelesség, a védelem része volt az is, hogy jobbágyságai részére a földesúr szolgáltatott igazságot. A földesúri törvényszéket nevezzük úriszékeknek. A földesúri igazságszolgáltatás is ősi hagyomány volt, nem az 1351-es törvény vezette be, ez csak azt mondta ki, hogy mostantól minden nemesnek joga van úriszéket tartani. I. Károlytól kezdődően elsősorban a bárók és az udvari nemesek mind többen kaptak pallosjogot. A pallosjoggal megadómanóyozott személynek joga lett birtokai határain belül elfogott tolvajokat, rablókat, gyilkosokat elítélni és kivégezni. Eleddig e jog csak a királyt illette meg, aki ispánjain keresztül gyakorolta hatalmát. A pallosjog korabeli magyar neve szabadispánság volt, mivel az ezzel megadómanóyozott személy és birtoka szabad, azaz menetes lett az ispáni jogkör alól.

Városok – városalakók

Az elődek által megkezdett városalapító politikát az Anjouk is folytatták. A kiváltsággal rendelkező városok azonban nem mind váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Csak azokat volt érdemes királyi pártfogásban részesíteni, melyek a saját lábukon is meg tudtak állni, ezek pedig mind az ország fő kereskedelmi útvonalai mellett feküdtek. Zsigmond uralkodása elején számos várost is eladómanóyozott. A város és az egyszerű hospes település közt a választóvonal ott húzódott, hogy a város mindenféle ügyekben ki volt véve a megyésispán joghatósága alól. A szabad – azaz kiváltságolt – királyi – azaz királyi kézen maradt – városokat és falvakat a király 1405-ben tanácskozássra hívta össze. Hasonló gyűléssel sem eddig, sem később nem találkozunk a magyar történelemben.

A gyűlés eredményeként kiadott városi dekrétum elrendelte, hogy a királyi kiváltságolt településeket falakkal vegyék körül, az országban kötelezővé tette a budai mértékek használatát. A királyi városok fellebbviteli bíróságaként a tárnokmester bíróságát jelölte meg, a városok pallosjogot kaptak, mentesítette őket Buda árumeállító jogával szemben. A későbbiekben kiemelkedett a szabad királyi városok közül is egy szűk, elit csoport, mely a budai jog alapján összeállított tárnoki joggal élt: Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes. Külön város csoportot alkottak a később személynökinek nevezett városok, az erdélyi szász és a királyi bányavárosok.

A fallal körülkerített ún. kulcsos városok mellett az ország fontosabb vásárhelyein mezővárosok alakultak ki. Nevük külső megjelenésükre utalt: a falakkal kerített szabad, ún. kulcsos városokkal ellentétben mezők fogták közre. Többnyire magánföldesúri kézen voltak, a 15. század elejétől némelyekben várakat építettek, főúri székhelyek lettek (Kismarton, Pápa, Gyula). Az itt élők jogilag jobbágynak számítottak, de több mezővárosban jelentős kiváltságokat szereztek. A szabad királyi városok és a mezővárosok lakói jórészt mezőgazdasági termelésből éltek, csak kisebbik részük volt iparos vagy kereskedő.

A városokban élöket hol hospeseknek, hol polgároknak nevezték. A magyarországi kiváltságolt városok lakóinak túlnyomó többsége német nyelvű volt. A 15. század elejéig a

jelentősebb városok vezetése egy lovagi életmódot folytató, földbirtokkal rendelkező, egyben kereskedelemmel is foglalkozó réteg kezében volt. Gyakran házasodtak nemesekkel, sokan maguk is nemessé lettek. E családok a századfordulóra jórészt kihaltak, helyüket egy tisztán városlakó, kereskedő réteg vette át. A városi polgárság életében ez a 14. századi változás hasonló volt a nemesség, majd a jogilag egységes jobbágyság kialakulásához. Az új polgárság jobban a városfalakon belüli világhoz kötődött, mind elődeik. A bányavárosokban nem történt hasonló váltás. Az egykori alapító családok leszármazottai birtokolták a főtéri házakat, ezért gyűrűstéri polgároknak hívták őket, a bányarészesedések nagy része az ő kezükön volt.

GAZDASÁG

Földművelés

Az ország népességének nagyobbik része mezőgazdasággal foglalkozott. Az állattenyésztés és földművelés aránya területenként változott, a kunok, románok gazdálkodásában az állattenyésztés szerepe messze felülmúlta a szántás-vetését. A Kárpát-medence nagy részén a szabályozott talajváltó rendszert alkalmazták, a Dunántúlon előfordult a nyomásos gazdálkodás is. Az előbbiben a parlag és a szántóföldi termelésre kijelölt határrészen bizonyos időközönkénti szabályos váltakozással folyt a termelés. A váltás időtartama 2-3 és 6-8 év közt váltakozott. A Dunántúlon a 14-15. századig, az Alföldön a 18. századig alkalmazták. A második a megművelt és pihentetett földterület szabályos, évi váltásán alapul. A nyomás szó arra utalt, hogy a legelő állat megtapossa, azaz nyomja a gyomot és megtrágyázza a földet. A kettő közt annyi volt a különbség, hogy a szántás alá vett és bevetetlenül hagyott földet ezentúl nem 4-5 évenként váltogatták, hanem évenként. A földművelési rendszerek nem alakultak át egyik évről a másikra, több átmeneti fokozat közbejöttével jött létre csak tiszta formájuk. A szabályozott talajváltó rendszer továbbra is egyszerre volt földművelési és állattenyésztési rendszer, mégpedig általában a rideg állattartás rendszere. A nyomásos gazdálkodást folytató területeken már a földművelés dominált.

A művelésre nem fogott föld a nyomásos gazdálkodásban már nem parlag, hanem ugar. Ott, ahol előfordult a nyomásos gazdálkodás, a háromnyomásos rendszert alkalmazták, igaz nem tiszta formájában. A falu határa ugyan két fő részre volt osztva: ugarra és művelés alatt álló földre, a megművelt föld azonban nem további két egyenlő részre volt osztva, hanem nagyobbik részén ősszel vetettek, egy jóval kisebbiken tavasszal. Ez a sajátos vegyes rendszer egyáltalán nem volt átmeneti jelenség, a nyugat-dunántúli falvakban még a 18. század második felében is e szerint szántottak- vetettek. A nyomásos rendszer esetében az egész falu közösségének alkalmazkodnia kellett egymáshoz, csak így lehetett elkerülni, hogy a legelő állatok kárt tegyenek a termésben. Egy-egy tábla földön levő, különböző jobbágyságok kezén levő földdarabok gazdái ugyanakkor fordították termőre a földet, mint a többiek, ezt hívjuk nyomáskényszernek. Mindkét rendszerben az egy telekhez tartozó földek több darabban feküdtek a falu határában. A földdarabokat – többnyire hosszú csíkban fekvő parcellákat – sorshúzással, nyíllal sorsolták a ki a lakók közt, az egyes parcellákat füves csík választotta el egymástól, ezért hívják e módszert fűvönosztásnak.

A telekrendszer kialakulásakor minden településen egy telekhez meghatározott, azonos nagyságú föld tartozott. Nagysága a művelésre alkalmas földterület nagyságától és föld minőségétől függött. A belső telek – mely a faluban levő házat, gazdasági épületeket és a

kertet foglalta magába – nagysága szintén szabott volt. A Felvidéken a torunokföldek rendszere volt szokásban. Itt közvetlenül a belső telkek mögött következtek a hosszúkás alakú szántóföldek. E területeken nem osztották újra a falu határát, a gazdák mindig ugyanazt a földet használták.

A szőlő kívül esett a telekrendszeren, mivel irtásföldnek minősült, így – ha megszorításokkal is – a jobbágy tulajdonában volt. A bornak általában egytizedét adták természetben a földesúrnak, ez volt a hegyvám. Mivel nem minden falu határában voltak szőlőhegyek, ezért gyakran fordult elő, hogy egy szőlőhegyen más falubeliek, más földbirtokos jobbágyai is birtokoltak. A külső személyek több adót fizettek a földesúrnak. Általában fehérbort állítottak elő, ha vörösborra volt szükségük, akkor a fehéret kökény, bodza, meggy hozzáadásával színezték.

A Dunántúlon már a 13. századtól kezdve alkalmazták a szőlőprést a taposás mellett, a Dunától keletre azonban nem. A préselt bort a taposotthoz képest gyöngébb minőségűnek tartották. A leszüretelt termést a szőlőben a szabad ég alatt taposták és préselték, a további feldolgozást és a tárolást otthon végezték. A szőlőkben általában nem álltak épületek, ún. pincék. Építésük ez idő tájt terjedt el a Balaton-felvidéken és a Dél-Dunántúlon.

Állattenyésztés, halászat, malmok

Az állattenyésztés Magyarországon nemcsak a helyi fogyasztást elégítette ki, hanem már az Anjou-korban megkezdődött a nyugati és déli irányú marhakereskedelem. A kunok által meghonosított nagytestű marhákat az Alföldön nevelték. Ezeket az állatokat ridegen tartották, az istállózás az Alföldön kívül terjedt el. A sertéseket ahol lehetett erdőben, félig ridegen tartották. Erdélyben a románok juhtartása a téli völgybeli és a nyári havasbeli pásztorkodáson alapult. Ezt a legelőket követő rideg állattartást hívják transzhumáló pásztorkodásnak. A transzhumálás azonban nem járt együtt az egész népesség vándorlásával. Az asszonyok, gyerekek nyáron is a faluban laktak, a férfiak közül is mind többen éltek a letelepedett földművesek életét. Lovat elsősorban a gazdagabbak tartottak, de használták fuvarozásra jobbágyok is, mivel ára Nyugat-Európához képest olcsó volt.

A középkorban sok halat fogyasztottak részben a böjti napok miatt, részben mert sok halászatra alkalmas természetes víz borította az ország területét. A természetes vizeken levő halászhelyeken varsával fogták a halakat, máshol patakduzzasztással halastavakat hoztak létre. Ez utóbbiakat a falu lakói közösen használták.

Őrlésre leggyakrabban a vízierőt használták. E célra patakra épített, alul- vagy felülcsapó malmokat vagy nagyobb folyóvizekre telepített hajómalmokat alkalmaztak. A hajómalom egy hajószerű, a parthoz kikötött fa építmény volt, amelynek oldalán levő kerekek hajtották a tengelyt és a malom köveit. Egyszerre több malmot kötöttek egymás mellé. Téltre, nehogy a befagyó folyóvíz kárt tegyen bennük, kikötőbe vonatták őket. A molnárok a földesúrnak bérleti díjat fizettek a malom használatáért, hajómalom esetében azért, hogy a partra kiköthessék malmaikat.

Bányászat és pénzverés

1320–50 közt nyitották meg a körmöci, szomolnoki, nagybányai, abrudbányai, zalatnai aranybányákat. A bányák megnyitása egyben új városok telepítésével, vagy már meglévő település rohamos növekedésével járt együtt. A szepesi Szomolnokbánya 1327-ben kapta meg

városi kiváltságlevelét, lakói ugyanazokat a jogokat élvezhették, mint Selmebánya hospesei. A csehországi Kuttenbergből (ma Kutna Hora) a Bars megyei Kőrmöcbányára költöző német telepesek 1328-ban kaptak városi jogokat Károly királytól, a város a kuttenbergi bányajogot kapta meg. Az újonnan feltárt lelőhelyek tették lehetővé az aranyforint verését. Ekkor Magyarország adta az akkor ismert világ aranytermelésének kb. egyharmadát, Európa aranytermelésének kb. 90%-át. Művelték a meglevő ezüstabányákat is, az ország ezüstermelése azonban elmaradt Cseh-és Szászország valamint Tirol mögött.

Cseh tapasztalatokat átvéve történt meg a magyarországi bányászat és pénzverés reformja. 1327-ben I. Károly dekrétumot adott ki arról, hogy attól a birtokostól, aki földjén nemesércet talál, nem veszi el birtokát, a birtokos maga nyithat bányát, megtarthatja az urburának egyharmadát is. Korábban ugyanis a bányanyitásra alkalmas földet köteles volt birtokosa a királlyal elcserélni, ezért a földbirtokosok gyakran eltitkolták, ha nemesércet találtak. A rendelkezést megismételte Nagy Lajos 1351-es törvénye is, a gyakorlatban azonban a nemesércbányák majdnem mind királyi kézen voltak, birtokcserékre ezután is sor került. A bányaszabadság rendszere értelmében a bányavárosok polgárai szabadon kutathattak érc után királyi birtokon és magánbirtokos földjén is.

A kiolvasztott fémeket szabott áron kellett eladni a királyi kamaráknak, a veretlen fém forgalmát megtiltották. A termelt fémmennyiségről semmiféle kimutatással nem rendelkezünk, egyetlen adatunk az, hogy 1344-ben az András herceg érdekében Itáliában járt Erzsébet királyné 6628 kg ezüstöt, 5150 kg aranyat, ezen kívül vert aranyforintokat vitt magával. Az 1370-es évekre a bányák elvizesedtek, kimerültek, a gazdag bevételekhez szokott kincstár Nagy Lajos uralkodásának végén kénytelen volt a pénzrontás eszközéhez nyúlni.

Az Árpád-kori vasérclelőhelyek, mint pl. a vasvári jelentőségüket veszítették. Az új vaslelőhelyek ércfeldolgozásához új technikára volt szükség, a korábbi vasverő-központok ugyanis csaknem mind gypvasat dolgoztak fel. A Szepes-Gömöri Érchegységbe került át a vasbányászat és a vele szorosan összefüggő kohászat súlypontja, központja Dobsina volt. A vasércbányászatban nem érvényesült a bányaregále, a vasércbányákat a király nem váltotta magához. A bányák magánföldesúri tulajdonban voltak, művelésüket bajor, tiroli, osztrák bevándorlók végezték. Az ércfeldolgozás közvetlenül a bányák mellett történt. Ott épültek a zúzóművek, a kohók és a hámorok. 1344-ből származik a hámor első említése Magyarországról. Eredetileg vízierővel meghajtott kereket és ahhoz egy bütyköstengellyel csatlakozó függőleges mozgású gerendát jelentett, amely az olvasztókemencéhez szükséges nagyméretű fűjtatót, vagy a bucalepény kovácsolásához szükséges kalapácsot működtette. Hámornak nevezték a szerkezethez csatlakozó kohót, egyéb épületeket, néha magát a bányát is. Az erdélyi Torockó vasbányászata is valószínűleg a 14. században kezdődött. A hámorosok hospesek voltak, idővel azonban jobbágyokká váltak. Különleges jogaikat azonban továbbra is megtartották, ritka technikai tudással rendelkező, zárt körű, gazdag réteg volt az övék. Jogállásuk és gazdagságuk azonban nem volt a nemesérc-bányászattal foglalkozó gyűrűstéri polgárokéhoz mérhető.

A só volt a középkor legfontosabb tartósítószer. A Kárpátok sóját kockákban „vágják”, azaz bányászták. A külföldön általános sókutak itt ritkák voltak, ezért sófőzésre sem volt szükség. A sóvágás a sófőzéshez képest nem igényelt sem különösebb technikai tudást, sem tőkeerőt, ezért a magyarországi sóbányászatban nem alakult ki a nemesérc- vagy

vasércbányászatban létrejött vállalkozó réteg. Az erdélyi sóbányák mellett a 14. században vált jelentőssé a máramarosi sóbányászat, a század végére innen került ki az országban forgalmazott só nagyobbik része. Bányásztak sót Sáros megyében is, az egész országban itt volt magánkézben sóbánya, a sóvári Sós családeban. Az nagyobb magyarországi egyházakat az Árpád-kor óta megillette a sóforgalmazásból származó jövedelem.

A só forgalmazása királyi monopólium volt, amelyet sókamaraispánok felügyeltek. Az Anjou-korban a kincstár legnagyobb bevétele a nemesfémbeváltásból származott, Zsigmond alatt az első helyre a sómonopólium hozama került, másodikra a kamara hasznából származó bevétel, harmadikra a nemesfémbeváltás. Zsigmond uralkodásának végén a kincstár éves jövedelme félmillió aranyforint körül járt.

Az 1301-től 1437-ig terjedő korszakban a pénzverés rendszere teljesen átalakult. A 14. század közepéig az ország keleti felében, különösen Erdélyben, még gyakran fizettek és számoltak veretlen ezüstrudakban, a Zsigmond-korra azonban a pénzgazdálkodás mindenütt általános lett. Ottó, Vencel királyok alatt és I. Károly uralmának elején a késő Árpád-kori pénzverési hagyományokat folytatták. Kétféle ezüstpénzt vertek, a dénárt és a féldénárt (obulust). Külföldi pénz sok forgott az országban, különösen a húszas években elterjedt cseh garas.

I. Károly firenzei mintára valószínűleg 1325-ben kezdte veretni aranyforintját. Szent István óta ez volt az első Magyarországon vert aranypénz, évszázadokon át változatlan súllyal és pénzlábbal verték. Súlya 3,56 g volt, 2g-mal súlyosabb a firenzeinél, mivel finomsága alacsonyabb volt. I. Károly forintjai a firenzei mintát követték: előlapjukon a lilium, hátlapjukon Keresztelő Szent János állt. Az aranypénzt legtöbbször kincsként otthon őrizték, a mindennapos forgalomban az ezüstpénzt használták. I. Károly bocsátott ki először cseh mintára nagy értékű ezüstpénzt, azaz garasokat is, ez azonban nem vált tartós pénznemmé. Az aranybőség miatt nem volt szükség ezekre, idővel Károly is felhagyott kibocsátásukkal. Lajos ugyan felújította a garasok verését, 1369 után abbahagyta: ezután egy évszázadig csak dénárokat és ennek törtrészeit érő, a népnelvben különböző névvel illetett kis dénárokat vertek ezüsből Magyarországon. I. Károly korától jelentek meg a pénzekben a kibocsátó helyre és a kamarai tisztviselőre utaló ún. verőjegyek.

1336-ban I. Károly vidéken megszüntette a pénz évi kényszerbeváltását, az ebből származó bevétel, a kamara haszna, évenként beszedett királyi adóvá változott. Ezt kapunként rótták ki a jobbágytelkekre, nagysága független volt a gazdaság nagyságától és jövedelmétől, először 3 garast, később egyötöd forintot hajtottak be e címen. Nem fizették a nemesek, a szolgák, az egyháziak, a városok, az egykori udvarnokok. A városokban egy ideig még a hagyományos módon történt a kényszerbeváltás. 1338-ban teljesen megszüntették a kényszerbeváltást, örök érvényű dénárokat verését kezdték el, megtiltották a külföldi pénz használatát. A rendelkezés nem volt tartós. I. Lajos visszaállította a kényszerbeváltást, a dénárokat azonban csak uralkodása utolsó éveiben kezdték rontani. Zsigmond 1390-ben nagy pénzreformot hajtott végre: új, jó dénárokat veretett, melyekből 100 ért egy aranyforintot. 1403 után megint pénzromlás következett, így 1427-ben újabb pénzreform következett. A központosított királyi pénzverés mellett a 1384-ig fennmaradt az 1255-ben elkezdődött szlavón báni pénzverés, 1311 és 1355 közt Buda városa is vert pénzeket. Mindkét helyen dénárokat vertek, elvileg mindkét pénzkibocsátó hely királyi felhatalmazással bocsátotta ki érmeit.

Adók

A pénzverésből származó jövedelem mindig is a királyt illette meg, ezért későbbi kifejezéssel élve rendes jövedelemnek tekintették. A rendes jövedelem kivetéséhez, de a pénzverésben történő változtatásokhoz sem kérték ki a királyok az országgyűlés hozzájárulását. A kamara haszna Zsigmond király korára már rég adóvá alakult, beszéde mégis királyi jog volt. Ezzel szemben a hadiadó rendkívüli adónak számított, és csak alkalmanként szedték, ennek kivetéséhez már kellett az ország képviselőinek hozzájárulása is. A hozzájárulást azonban általában a királyi tanács és nem az országgyűlés adta meg. Szlavóniában, Pozsega és Valkó megyében a marturinának nevezett nyestbőradót fizették, mely ekkor már készpénzadó volt. A városokra, a zsidókra, az erdélyi szászokra, a románokra, a kunokra, a székelyekre külön adót vetettek ki. Nem számított adónak, de a kamara bevételét növelte, ha a püspöki székeket sokáig nem töltötték be, ilyenkor ugyanis az egyházi jövedelmek püspököt illető része a kincstárba került.

Kézművesség, kereskedelem

A mindennapi használati tárgyak nagyobbik részét a parasztgazdaságok maguk állították elő, a többit falusi iparosok: kovácsok, bognárok, szűcsök, vargák. A városokban specializálódott iparágak is kifejlődtek. Sopronban 1379-ben a lakosság 11, 1424-27-ben 20,5%-a volt iparos. Ekkor alakultak meg az első céhek Magyarországon. Zsigmond király 1411-ben Kassára kívánta telepíteni az ország összes barchentszövőjét, akiknek kedvezményeket adott. Bártfán a vászonfehérítést védte királyi privilégium.

A belföldi kereskedelem nagyrészt a vásárokon bonyolódott. Vásártartási jogot királyi privilégiummal lehetett szerezni. A heti vásár esetében a jogot elnyert helység a hét egy meghatározott napján vásárt tarthatott, egynapi járóföldön belül azonban ugyanazon a napon nem lehetett másik vásár. A jelentősebb városoknak heti két vásárnapjuk volt. Ritkább volt az éves vásártartási jog, ezeket általában a település temploma védőszentjének ünnepén tartották. A vásáron a földesúr, szabad királyi városokban maga a város vámot szedett, ennek fejében viszont köteles volt gondoskodni a vásár békéjéről. A vásárra tartó utazók királyi védelem alatt álltak. A királyt illető külkereskedelmi vámok mellett szedtek vámokat az ország belsejében is. Ezek a vámok általában már régóta fennálltak, idővel többségüket eladományozták. A vámok – akárcsak a vásárvámok – eredetileg a védelemért fizetett összegek voltak, amelyet rögtön a területre való belépéskor beszedtek. Mivel a védelmet biztosító személy területei általában természetes határokkal voltak körülvéve, ezért korán kialakult az az elképzelés, hogy a vámot azért kell fizetni, mert valamilyen természeti akadályt kell leküzdeni, ezért a híd, a rév, a kikötő birtokosát ennek fenntartása fejében egy bizonyos összeg illeti meg. Ennek értelmében rendelkezett a vámokról az 1351-es törvény, amelyik kimondta, hogy vámot csak azok fizessenek, akik hídon vagy folyón keresztirányban kelnek át. A szárazvámok és a folyókon felfelé vagy lefelé szedett vámok szedését megtiltotta, a rendelkezés azonban papíron maradt.

Magyarország iparcikkekből behozatalra szorult. Nyugatról posztó és vásáru érkezett, innen – minden tiltás ellenére részben veretlenül – nemesfémeket és élő állatot szállítottak ki. Magyarország legjelentősebb külkereskedelmi partnerei a délnémet városok voltak. A szárazföldi utakon kívül jelentős hajóforgalom folyt a Dunán a nyugati határszél és Buda közt.

Lexikon az Életmód fejezethez

hospes: Földműves- és kézművesfoglalkozást egyaránt űző idegenek – de nem feltétlenül idegen nemzetiségűek – társadalmi csoportja. Korabeli magyar neve vendég.

várnép: A királyi várszervezet eltartására rendelt szolgáló jogállású népesség az Árpád-kori Magyarországon.

várjobbágy: A királyi várszervezet legelőkelőbb, katonáskodásra kötelezett tagjai az Árpád-kori Magyarországon.

udvarnok: A királyi udvartartás ellátására rendelt népek neve Magyarországon.

major: A földesúr saját kezelésében levő birtoka, melyet nem a jobbágytelek keretein belül műveltek meg. Latin neve *allodium*.

szokásjog: A társadalmi együttélés spontán kialakult szokásai.

soltész: Telepített falvak előljárója, a telepítés megszervezője, a falvak földesúri járadékának behajtója.

kenéz: A vlach jogon telepített falvak előljárója. Feladata a juhötvened beszédése, falusi bírói tisztség ellátása.

geréb: Az erdélyi szászok betelepülésekor a telepítés vezetője. Családjukban öröklődött joguk a bírászkodásra, lovagi életmódot folytató réteggé váltak.

urbura: Magyarul bányabér, a királynak a kibányászott nemesérc után járó jövedelem, mely a fémmé olvasztott arany tizedét, az ezüst és más fémek nyolcadát jelentette.

bányaregále: A királynak felségjogból származó bevétele a kibányászott ércek egy részéből, melyet az urburán keresztül szedtek be.

dénár: Kis értékű ezüstpénz.

garas: Nagyméretű és nagyértékű ezüstpénz, melyet először a 12. század végén Itália városaiban vertek.

forint: Először 1252-ben Firenzében kibocsátott aranypénz, latin neve, a *florenus* a város címerképeire, a liliomra, a *flos*-ra utal.

céh: Egy városban élő iparosok vagy kereskedők megállapított szabályok szerint működő érdekvédelmi szervezete.

barchent: Vegyesen len-és gyapotfonalból készült szövet.

pénzsláb: Az a számérték, mely azt mutatja, hogy egy meghatározott finomságú súlyegység-nemesfémből hány darab pénzermét vernek.

SZOMSZÉDOK, TARTOMÁNYOK, ETNIKUMOK

Szomszédos országok, tartományok

Magyarország határai az Árpád-korhoz képest nem változtak, a határos országok azonban igen. Északon a Lengyel Királyság volt a szomszédos ország, 1370-ig a Piastok, 1370–1386 közt az Anjouk, 1386-tól a Jagellók uralma alatt. A nyugati és a keleti kereszténység határa a lengyel–halicsi határnál húzódott. Halics-Volhínia uralkodóháza 1340-ben kihalt, néhány évtized múlva Halics és Volhínia nyugati része lengyel befolyás alá került. Nagy Lajos lengyel királysága alatt ugyan egy évtizedig magyarok igazgatták Oroszország vajdája címmel, 1387-től azonban végleg Lengyelország részévé vált Kisoroszország néven. A terület jelentőségét veszítette a magyar politika számára, I. Károly első házasságával, melyet a Halicsból származó Máriával kötött, lezárultak az évszázados orosz-magyar dinasztikus kapcsolatok.

Délkeletre az Aranyhorda területe következett, I. Károly alatt több tatár betörés érte Magyarországot. A század közepére az Aranyhorda a Dnyeszteren túlra vonult vissza, az uratlanul maradt „moldován föld” magyar fennhatóság alá került, máramarosi román vajdák: Drág, majd fia Szász igazgatták. Egy másik máramarosi vajda, Bogdán döntötte meg uralmukat 1359 körül és szervezte meg a Moldvai Fejedelemséget. A később magyar hűbéressé lett ország Haliccsal egy időben hódolt meg Lengyelországnak, bár néha még elismerte a magyar fennhatóságot is.

A másik román állam, Havasalföld 1330 körül, Károly sikertelen hadjárata után szerveződött önálló fejedelemséggé. Területe a Szörényi bániságból (Olténia) és az Olton túli Munténiából állt. Vajdáik, ha meghódoltak a magyar királynak, a szörényi báni címet is viselték, Fogarasföld urai is voltak, 1394-től a török és magyar hűbér közt ingadoztak. Mircea cel Bătrîn vajda (1386-1418) magyarbarát politikát folytatott, halála után Zsigmond király Szörény várát magyar igazgatás alá helyezte. A szörényi végvárak védelmét 1429-ben a Német Lovagrend vállalta magára, azonban a törököktől vereséget szenvedtek, 1435-ben újra királyi hadak szállták váraikat.

Az Al-Dunánál rövid szakaszon Bulgária volt a határos ország. A 14. század közepén a Bulgária két része szakadt, a Magyarországgal határos szakasz a vidini (bodonyi) bolgár cársághoz tartozott. A cárságot 1365-ben Nagy Lajos elfoglalta, 1369-ig bolgár báni címmel magyar helytartót kapott, aki más bániságokhoz hasonlóan magyarországi területek felett is rendelkezett. A nikápolyi csata után Vidint is elfoglalták a törökök.

A macsói bániság Magyarország szűkebb határain kívül esett, de a magyar királyok az ország részének tekintették. A területre Szerbia is igényt tartott, I. Károly több hadjáratot folytatott érte. A király 1320-ban szervezte meg a bániságot, mely 1479-ig fennállt. Váltakozóan több magyar megye is fennhatósága alá tartozott: Valkó, Bodrog, Szerém, Baranya, Bács, Tolna. Száván túli részei Belgrád kivételével 1389 után Szerbia kezére kerültek.

Az 1389-es rigómezei csata után török hűbéres Szerbiában 1403 körül a despota címet viselő Lazarevics István szövetségre lépett Zsigmond királlyal, tagja lett a Sárkányostársaságnak, Magyarországon hatalmas adományokat kapott. Halála előtt 1426-ban Tatán szerződést kötött Zsigmonddal, eszerint örököse Szerbiában és a magyarországi birtokokon

unokaöccse, Brankovics György lett, aki vállalta, hogy Belgrádot (Nándorfehérvárt) és Galambócot átadja a magyaroknak. Galambóc kapitánya a várat a törököknek adta át, visszafoglalása 1428-ban nem sikerült. Szörény és Galambóc közt ekkor lett Magyarország az Oszmán Birodalom közvetlen szomszédosa.

Bosznia a 14. században önállósodott, uralkodói rövidebb megszakításokkal, a török hódításig elismerték a magyar hűbért. A 14. században jórészt a Kotromanics-dinasztia tagjai uralkodtak, elsőként Nagy Lajos apósa, II. István. Ez volt az utolsó magyar dinasztikus kapcsolat délszláv uralkodóházzal, a török előrenyomulással ezek véget értek. 1377-ben Tvartko magyar engedéllyel Bosznia és Szerbia királyává koronáztatta magát. Zsigmond alatt Bosznia ingadozó hűbéresnek bizonyult, ezért 1404-ben az egykori ozorai bánóság egy részét Szrebernikkel együtt, 1434-ben pedig Jajcát szállta meg magyar őrség. Jajca az ekkor kiépülő végvárrendszer egyik legfontosabb része lett.

Dalmácia nem volt egységes ország, a tengerparti, önkormányzattal rendelkező, különböző politikát folytató városköztársaságokat jelentette. I. Károly tudomásul vette, hogy a városok meghódoltak Velencének, csak Zengg maradt magyar fennhatóság alatt. 1358-tól 1412-ig állt fenn a magyar uralom Dalmácia felett. 1420-ban Spalato és Trau is meghódoltak Velencének, ezután a magyar királyok joga Dalmácia felett névleges volt, csupán Ragusa maradt magyar fennhatóság alatt.

Horvátország az előbbi országokkal ellentétben szorosan kapcsolódott Magyarországhoz. 1357 nagy fordulatot e terület életében. Ezután Dalmáciát és Horvátországot 1476-ig Szlavóniától elválasztva igazgatták, élükön külön dalmát- horvát és külön szlavón bánok álltak. A két terület államjogilag nem volt azonos. Szlavóniát ugyan Szlavónországnak hívták, mégis Magyarország része volt, Horvátország azonban valóban külön országnak számított. Horvátország zsupánóságokra volt osztva, melyek nem úgy működtek, mint a magyar megyék, Horvátország minden tekintetben saját szokásjoga szerint élt. Szlavónia és Horvátország közt etnikai eltérés nem volt, mindkettőben a lakosság többsége horvát volt, még ha a nyelvjárásbeli különbségek viszonylag nagyok is voltak.

Horvátország és Szlavónia Krajnával, Szlavónia és Magyarország Stájerországgal, Magyarország Stájerországgal és Ausztriával – annak Alsó-Ausztria nevű részével – volt határos. Zsigmond uralmának legvégén két évtizedre önállóvá vált Cilli grófsága, így Szlavónia közvetlen közelében egy új ország alakult ki. Krajnában, Stájerországban, Ausztriában a Habsburg-dinasztia uralkodott. A Morva folyótól északra a cseh királyok uralma alatt álló Morvaország kezdődött, a Trencsén vármegye egy részével határos Szilézia is a cseh korona fennhatósága alá tartozott.

Magyarország 1370–1382 közt perszonalunióban állt Lengyelországgal. A két országot teljesen külön kormányozták. A magyar köztudatban néha még felbukkanó „három tenger mosta” birodalomról beszélni teljesen indokoltalan. A lengyelek ugyan igényt tartottak Pomerániára, a valóságban azonban Lengyelországnak ekkor nem volt tengerpartja. A Nagy Lajos alatt magyar hűbéres Moldvának ugyan voltak Fekete-tengeri kikötői, de ezekre azonban a magyar királynak semmilyen befolyása nem volt. Havasalföldnek nem volt tengerpartja, Dobrudzsa bolgár terület volt. Nagy Lajos csak a dalmát adriai kikötőket mondhatta magáénak.

Nemzetiségek és kiváltságolt népelemek

A 14. században folytatódott az ország peremterületeinek benépesítése. A telepítéshez szükséges lélekszám az ország belsejében nem állt rendelkezésre, másrészt a túlnyomóan erdős, hegyes vidékek, havasok művelése sajátos gazdálkodási módszert követelt meg, így az országhatárokon túlról érkeztek a Kárpátok új lakói. A nagyarányú telepítés miatt Magyarországon nem történt meg az Európában ekkor általános népességcsökkenés és ekkor váltak az ország szélei túlnyomórészt szlovák, rutén és román lakosságú területekké.

A Felvidéken mindig is élő szlávok mellé Morvaországból, Lengyelországból, az orosz fejedelemségekből érkeztek telepesek, többnyire német vállalkozók, ún. soltészek vezetésével. A soltészek a vidék földesurával szerződtek le egy terület betelepítésére. Szerződésük az oda költözők jogait is felsorolta. A soltészek közt ugyan sok volt a német, az újonnan megtelepített falu is gyakran az ő német nevüket viselte, lakóik azonban túlnyomórészt szlávok voltak. Az új megtelepülők hospesnek minősültek, a Lengyelországban szokásos elnevezés szerint „német jogon” éltek, erdőirtással új falvakat, ún. irtásfalvakat hoztak létre. A 14. században érkeztek nagyobb számban a Keleti-Kárpátokba orthodox rutének. Egy részük vlach (oláh) jog szerint élt, azaz csak pásztorkodással foglalkoztak és csak ötvenedadót tartoztak fizetni. Az oláh elnevezés eredetileg nem a később románnak hívott nép nevet jelentette, hanem transzhumán pásztorkodással foglalkozó személyt.

A 14. században fordulat történt a román betelepülésben. Románok addig csak jórészt királyi birtokon élhettek, azonban már a 13. század végén előfordult, hogy magánbirtokosok is románokat telepítettek birtokaikra. A románok szinte kivétel nélkül pásztorkodással foglalkoztak, megtelepedésük több generáción belül történt. Az általuk fizetett juhötvened megmaradt királyi adónak. A királyi birtokokon élő románok számára oláh kerületeket szerveztek, mint pl. a lugosit, sebesit, hátszegit, hunyadit. A román társadalom élén kenézek álltak. Románok nemcsak Erdélybe települtek, hanem Krassó megyébe is. Egyes feltételezések szerint az ekkor népével együtt ide költöző Bogdán vajda volt az, aki később Máramarosból kiindulva Moldvát megalapította. A 14. században települtek be románokkal valószínűleg déli irányból Bihar, Arad, Kraszna megyék. Ekkor jelentek meg az első románok az észak-erdélyi megyékben is, ők Erdély déli vidékeiről érkeztek.

Erdélyben a székely és szász közösség önálló, zárt társadalmat alkotott. A székelység társadalmilag három rendre oszlott: élén a főemberek álltak, alattuk a lófők, azok alatt a közszékelyek. Az erdélyi szász társadalom korai vezetői, a gerébek nem gyakoroltak a szász falvak lakói fölött nemesi jogokat. Politikai irányító szerepüket a 14. század végén a városok vezető polgársága vette át. A Szászföldön nem alakult ki szász jobbágyság, a parasztok szabad állapotúak maradtak. A török becsapásokat először elszenvedő Délvidéken már a Zsigmond-korban teljes falvak pusztultak el. E területre a Balkánról menekülő szerbek költöztek.

A kunok betagozódása a magyar társadalomba fokozatosan együtt járt nomád életmódjuk feladásával, letelepedésükkel, a földművelő életmód átvételével. A nemzetségek szállásterületei kun székeké, nemzetségfőik szálláskapitányokká, majd nemesekké lettek. A kunok nagy része nem megyékben, hanem saját kaptányaik által vezetett székekben élt.

A jászokat először 1319-ben említik a források az ország területén. A mai Jászságon kívül Pilis megyében és az Al-Duna vidékén éltek. Néhány évtizeddel korábban, de a kunoknál később érkezhettek Magyarországra. Nyelvük nem volt rokon: a kunok török, a

jászok indoeurópai nyelvet beszéltek, mindkét nép nyelvi elmagyarosodása a 15. századra jelentősen előrehaladt.

AZ ORSZÁG KORMÁNYZATA

A király

A 14. század első évtizedét régebben szokás volt interregnumnak, király nélküli állapotnak nevezni. Valójában az országnak volt királya, nem is egy, hanem kettő is. Az hogy Vencel, Ottó vagy Károly hatalma uralma első éveiben rendkívül csekély volt, még nem jelenti azt, hogy a királyság létét megkérdőjelezhetnénk, az interregnum kifejezés ezért helytelen.

Az Anjouk a 14. század közepén rövid időre felújították a dinasztikus országmegosztást. I. Károly alatt fiai hercegi címet kaptak, Lajos Erdélyt, István Szlavóniáét, önállóan egyikük sem kormányzott. A dukátus intézménye már az utolsó Árpádok alatt bomlásnak indult, Károlynak pedig eszébe sem jutott, hogy az ország nehezen kivívott egységét megbontsa. Saját udvara 1349-ben lett Istvánnak, mint Szepes és Sáros majd Erdély hercegének, 1351-től Horvátország és Dalmácia, 1353-tól emellé Szlavónia hercege lett. Egy év múlva bekövetkezett halálakor kiskorú fia, János viselte e címet. 1356-ban megszüntették e különkormányzatot, ezzel egyszer s mindenkorra véget ért a dinasztikus különkormányzat Magyarországon.

Szlavónia hiába számított országnak, a szlavón királyi címet, akárcsak korábban, most sem használták az uralkodók. Erdélyt nem nevezték országnak, hanem „erdélyi résznek”. Az élén álló vajdák viselték a szolnoki ispáni tiszteletet, a 14. században Arad megyéét is. A macsói bánok a vajdához és szlavón bánokhoz hasonló hatalommal rendelkeztek. Területükön az ispánokat maguk nevezeték ki, önálló törvényszékük volt. A báni és a vajdai tisztséget a 15. században gyakran töltötte be egyszerre több személy. A vajdák többnyire nem erdélyi családból származtak.

Nagy Lajost, ha hosszabb ideig volt távol az országtól, helytartóként anyja helyettesítette, Zsigmondot vikáriusok. A király melletti legfőbb döntéshozói a királyi tanács volt, a főpapok, a bárók és néhány udvari ember gyülekezete. Károly uralkodásának első felében többször és Nagy Lajos alatt kétszer összehívott országgyűléseken képviseltette magát a köznemesség is, a döntő szó azonban a főpapoké és báróké maradt. Először, 1385-ben, a Kis Károlyt megválasztó országgyűlésen képviselte a megyéket 4-4 küldött. A törvényhozás azonban nem volt az országgyűlés kizárólagos joga. Törvényt később is alkottak, adót is vetettek ki országgyűlés nélkül, a királyi tanács véleménye alapján. Az elv ugyanis csak az volt, hogy az ország beleegyezése szükséges a törvények meghozatalához, a rendkívüli adók kiadásához. A 14. században még általánosan elfogadott volt, hogy az a királyi tanács véleménye is elég az ország képviseléséhez.

Helyi igazgatás: megyék és székek

A helyi igazgatást e korszakban az ország nagyobbik részén a megyék végezték. Ekkor szerveződtek megyévé a frissen betelepített területek, mint pl. Liptó, Turóc, Máramaros. Élükön az ispánok álltak, kik általában több megye ispánjai voltak. Helyetteseiket, az alispánokat, maguk választották familiárisaik közül. A megye egyetlen rendszeresen működő fóruma a kéthetenként meghatározott napon és helyen összeülő törvényszék, latinból

kölcsönzött szóval *sedria* volt. Ezeken általában csak az alispánok vettek részt, akiknek a nemesség által választott szolgabírák segédkeztek. A szolgabírák száma általában négy volt, néhány kisebb megyében mint pl. Pilis, Verőce és Erdélyben csak kettő. A 14. század ötvenes éveiben a megyei törvényszékek jelentősége visszaszorult. Azok a megyéispánok, akik nem viseltek e tisztségük mellett országos tisztséget is, bárói rangjukat elveszítették, pecsétjüket többé nem fogadták el hitelesnek, a szolgabírókat eddig a megye gazdagabb nemesei közül választották, ezután azonban kifejezetten a szegényebb, néha egytelkes nemesek közül kerültek ki, a szabadispánságok adományozása egész uradalmakat vett ki a megyei törvényszék hatásköre alól.

A 14. században egyre több megyében alkalmaztak jegyzőket. A Zsigmond-korban bukkantak fel a járások, számuk általában megegyezett a szolgabírók számával, adószedési egységek voltak és nem önkormányzatok. A Luxemburg-uralkodó alatt fokozatosan nőtt a vármegyék szerepe az ország igazgatásában, ettől kezdve beszélhetünk némi megyei önkormányzatról. A szlavóniai megyék a magyarországihoz hasonlóan működtek, kivételt az ún. alsó-szlavóniai 3 megye: Szana, Orbász és Dubica képezett, ezek horvátországi típusú zsupánságok voltak.

Az ország egyes területein nem vármegyék, hanem székek szerveződtek. A kun székei nemzetségi alapon szerveződtek, eredetileg mindegyik széknek megvolt a maga nemzetsége, 6 kun szék volt, az önálló jász szék léte e korszakban bizonytalan. A székek igazgatási, bíraskodási feladatot láttak el, egyben adószedési egységek is voltak, élükön kapitányok álltak. A kun székek és a nekik megfelelő nemzetségek a következők: 1. Halaszék – Csertán nemzetség 2. Szentelt-szék – Kór nemzetség 3. Kolbáz-szék – Olás nemzetség 4. Kecskemét-szék – ismeretlen 5. Kara, később Mizse-szék – Mizse nemzetség 6. Hantos-szék – ismeretlen. A székelyeknek eredetileg 7 székük volt: Telegd (Udvarhely)-szék, Maros-szék, Csík-szék, Sepsi-szék, Kézdi-szék, Orbai-szék, Aranyosszék. Az 1324-es szász felkelés leverése után teljesen átalakították a Szászföld igazgatását. Ekkor alakították ki a szász székeket, ezek azonban nem terjedtek ki a szászok által lakott összes erdélyi területre. A szászok „hét székje” valójában nyolc széket foglalt magában: Seben-, Újegyház-, Szászsebes-, Nagysink-, Segesvár-, Szászváros-, Szerdahely-, és Köhalom-széket. A „két szék”: Medgyes-szék és Selyk-szék. Nem tartozott széki szervezetbe Beszterce vidéke és a Barcaság. A Székelyföld nem tartozott közvetlenül az erdélyi vajda alá, igazgatását a székely ispán látta el. A székely ispánok nem székelyek voltak, 1402-ig ők igazgatták a „két szék” nevű szász székeket is. Székelyek és szászok laktak a Szászföldön illetve a Székelyföldön kívül, a vármegyékben is, ott azonban már nem érvényesültek különleges jogaik.

A román kerületek vagy ispánságok megmaradtak a vármegye keretein belül, ez általában egy vár körüli kenézségek összességét jelentette. A Szepességben 3 igazgatási forma élt egymás mellett: a vármegye, a szepesi szászok közössége és a tízlándzsás szék. 1412-ben Zsigmond Lubló várát, Lubló és Podolin mezővárosokat és további 14 (nem 13!) szepesi „szabad falut” zálogba adta II. Ulászló lengyel királynak, a Szepességnek e része csak 1772-ben került vissza Magyarországhoz. A helységek önkormányzata megmaradt, közjogi állásuk sem változott: a magyar korona részének tekintették őket.

Királyi székhely és főváros

A 14. század elejétől az ország fővárosának Budát tekintették. A főváros és a székváros korszakunkban csak rövid ideig esett egybe. A magyar történelem korai századaiban még az királyok udvarukkal együtt állandóan úton voltak és az országban különböző helyeken szétszórta fekvő királyi udvarházakban élték fel az udvarnokföldek terményeit. Esztergom és Székesfehérvár, a királynék számára pedig Veszprém ugyan gyakori tartózkodási hely volt, sem igazi székhelynek sem pedig fővárosnak ne voltak nevezhetők. A 13. században kezdődött az állandó székhely kiépítése. IV. Béla udvarát általában Óbudán tartotta, ezt utódai is követték. Vencel volt az első, aki székhelyét a budai Várhegyre tette, ebben Ottó és Károly is követte, amíg Lippára majd Temesvárra nem vonult vissza. A székhely elnevezés a bírói szék helyére vonatkozik, tehát arra a településre, ahol az illető bíróság tárgyalásait tartja. A királyi székhely általában egybeesett a királyi udvar tartózkodási helyével.

A királyi udvar a központi bíróságokkal együtt 1323-tól 1405-08-ig Visegrádon székelt, csak 1346-55 közt költözött Budára. Visegrád azonban nem volt sohasem főváros csak székhely (rezidencia); a székhely és a főváros Európa más országaiban sem esett pontosan egybe. Az állandó rezidencia és a főváros különállása volt az utolsó átmeneti szakasz abban a több évszázados fejlődésben, mely az udvarházzal udvarházra vándorló udvar és a székesfőváros, azaz a székhely és főváros megszületése között eltelt.

Zsigmond korában épült meg a királyi vár és az új palota a mai palotaegyüttes helyén. Addig, ha Budán tartózkodtak a királyok, a királyi háznak is nevezett Kammerhofban („kamarai udvarban”) laktak a Bécsi kapu közelében. Zsigmond élete utolsó éveiben a Német-Római Birodalom

A királyi tanács

A legfontosabb kormányzati szerv a királyi tanács volt, az uralkodó minden ügyben kikérte véleményét. Rendszeresen ülésezett, eredetileg csak a püspökök és a bárók vettek részt tanácskozásain, mindnyájan azonban csak rendkívüli alkalmakkor. Mátyás uralma alatt átlagban 5 püspök és 9 báró vett részt munkájában. Rendkívüli helyzetben a királyi jogok egy részét is gyakorolta, mint 1445-ben, majd Mátyás halála után. Az előbbi alkalommal pecsétet is vésetett „Magyarország egyetemének pecsétje” felirattal. 1498-tól az üléseken az országgyűlés által választott, különböző számú köznemesi ülnökök is megjelentek. A gyakorlatban nemigen képviselték rendjük érdekeit, mivel a tanácsban ülő főurak familiárisai voltak, így uruk akarata szerint szavaztak.

Az országgyűlés

Az országgyűlések ebben a korszakban nyerték el igazi jelentőségüket. A király vagy a kormányzó hívta őket össze, királyválasztáskor a nádor. Gyakoriságukat először a Jagelló-korban szabályozták, ám évenkénti tartásuk ekkor sem vált szokásossá. Legfontosabb joguk a hadiadó kivetése volt, azonban még a középkor végén is szedtek az országgyűlés megkérdése nélkül adót. Helyük leggyakrabban a Pest melletti Rákos-mezőn volt. A gyűléseken a királyi tanács a köznemesek és a városok képviselőitől elkülönülve tárgyalt, ilyen alkalmakkor a tanács tagjai is nagyobb számban gyűltek össze. A későbbi felsőház a királyi tanácsból alakult ki, így volt ez Európa mindegyik olyan területén, amelyikre nem terjedt ki a Karoling-berendezkedés, pl. Angliában is.

Az országgyűléseken négy rend képviseltette magát: a főpapok, a bárók, a köznemesek és a városok rendje. 1848-ig ők vettek részt az országgyűléseken. A köznemesek néha megyéenként választott követek útján, néha pedig mindnyájan, személyesen jelentek meg. Az egyes rendek képviselői között nagyon nagy különbség volt. A későbbi felsőház rendjei, a főpapok és a bárók személyesen jelentek meg az országgyűlésen, ami egyben kibővített királyi tanácsulást is jelentett. A nemesi követek vagy a nagy tömegében – de sohasem teljes számban – megjelent nemesség Magyarország összes nemesét képviselte. A nemesi küldöttek tehát egy közösséget képviseltek, de egy olyan közösséget, amelynek tagjait – legalább is elvileg – személyes viszony is kapcsolta a királyhoz. Az országgyűlésen legkésőbb megjelent rend, azonban a másik háromtól lényegesen eltért. Az eltérő viszonyt már neve is kifejezte. Nem a polgárok rendje volt, hanem a városoké. Mégpedig azoké a városoké, amelyek a királyé voltak és kiváltságaik voltak. Nem a polgárok váltak a korabeli szóhasználat szerint az „ország tagjaivá”, hanem a városok. Ennek megfelelően, ha politikáról van szó, nem beszélhetünk polgári rendről sem, hanem csak városiról. Az elnevezés és a sajátos jogállás nem volt magyar sajátosság, a késő-középkori Európa más országaiban is hasonló helyzet alakult ki.

A városi rend az ekkor kialakuló tárnoki, személynöki és alsó-magyarországi bányavárosok követeit jelentette. A tárnoki és személynöki megkülönböztetés arra utalt, hogy a városok fellebbezett pereiket kihez fellebbezhatték, a tárnokmester bíróságához, vagy az egyébként nemesi jog szerint ítélő személynök bíróságához, a királyi személyes jelenléthez. A tárnoki városok voltak a legelőkelőbbek, számuk eredetileg hét volt: Buda, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Kassa, Bártfa, Eperjes tartozott ide. A középkor végén csatlakozott hozzájuk Pest és nem sokkal a török általi elfoglalása előtt Újlak. Személynöki város volt a középkorban Székesfehérvár, Esztergom, Lőcse, Kiszteben és Szokolca. A Garam mellett hét szabad királyi bányaváros feküdt: Selmecebánya, Besztercebánya, Libetbánya, Bakabánya, Bélabánya, Körmöcbánya és Újbánya. Először 1444-ben jelent meg a városi rend az országgyűlésen, politikai szerepük azonban jelentéktelen volt: egyrészt nem érdeklődtek az országos politika iránt, másrészt számos országgyűlésre meg sem hívták őket. Szlavónia és Erdély lakói külön követekkel képviseltették magukat.

A nádor és a törvénykezés

A legfontosabb tisztségviselő a nádor volt, jelentősége a rendi korszakban különösen megnőtt. Ő az egyetlen méltóság, akit 1439-től kezdve elvileg az országgyűlés választott, és nem a király nevezett ki. Ő közvetített az uralkodó és a rendek között felmerülő vita során. Az 1485-ös nagy törvénykönyvvel egy időben dolgozták ki az ún. nádori cikkelyeket, amelyet 1486-ban függelékként a törvényhez csatoltak. Ebben a középkor során először sorolták fel a nádor jogait teljes terjedelmében. A 12 pontból álló nádori cikkelyek, nem új jogot alkottak, hanem sok esetben már évszázados jogszokást foglaltak írásba. Új rendelkezések csak a felsorolás elején találhatóak. A király megszokásakor (azaz ha nincs törvényes utódja) az új király választására összehívott országgyűlésen a nádor adja le az első szavazatot. A kiskorú király gyámja, a király megszokásakor ő hívja össze a királyválasztó országgyűlést, az ország főkapitánya. Az országlakosok közötti, a király és az ország közötti ügyekben ítél és közvetít. A király helyett a külföldi követekkel tárgyal, a királyi adományozásnak történő ellentmondás

ügyében ítélt, birtok-és hatalmaskodási ügyekben idéz és ítélt, a király utáni legfőbb bíró. A külföldön tartózkodó király helytartója, a kunok és Dalmácia bíróját.

Birtokügyeket, fő- és jószágvesztéssel járó, ún. főbenjáró ügyeket csak a királyi udvarban lehetett tárgyalni. Előbb négy, majd három udvari bíróság működött: a nádori jelenlétével, valamint a királyi jelenlét – ennek élén az országbíró állt -, a királyi különös és a személyes jelenlét törvényszéke, ez utóbbi kettőt idővel egyesítették, élére a személynök került.

Kancellária és kincstár

1464-ben a kancelláriát, azaz a királyi oklevélkiadó szervet is megreformálták: a titkos- és főkancellári tisztséget valamint a két kancelláriával egyesítették. A kancellária az oklevélírás mellett részt vett a kormányzati döntések előkészítésében. A királyi uradalmakat a kincstártól elválasztották, élükre 1458-ban a budai udvarbíró került, aki feladatát 1541-ig látta el. A pénzügyi reformok részeként a kincstár Mátyás idején egységes szervezet lett: az addig különálló kamarák mind a kincstartó szoros felügyelete alá kerültek.

Hiteleshelyek

A közhitelű – azaz az egész országban mindenki számára hiteles érvényességű – írásbeliség helyi szervei a hiteleshelyek voltak, melyek két fő feladatot láttak el. Felsőbb bírói parancsra elvégzett vizsgálatokon mint hiteles tanúk vettek részt egy vagy több képviselőjükkel, és a vizsgálatról jelentéseket készítettek. Ilyen megbízás volt pl. egy birtok tulajdonjogának megállapítása, a birtoknak az új birtokos számára történő hivatalos átadása, az ún. bevezetés vagy beiktatás, a birtok határainak megállapítása, tanúvallomásokon, eskükön való részvétel. Másik fő tevékenységük az ún. bevallások felvétele volt. Ilyenkor magánosok keresték fel a hiteleshelyet, ahol a felek által előadott ügyről pl. végrendeletről vagy a pereskedők egyezségéről közhitelű oklevelet állított ki. A hiteleshelyek emellett más kisebb feladatokat is elláttak: magánszemélyek iratait, néha értéktárgyait őrizték. A hiteleshelyi tevékenység alapja a közhitelű, idegen szóval az *autentikus* pecsét volt. Közhitelű pecséttel csak a király, az ország nagybírái és a hiteleshelyek rendelkeztek. A városok belső ügyeiben korlátozott érvényű hitele volt a városi pecsétnek. A megyéknek nem volt pecsétjük, a megyei oklevelekre a törvényszék résztvevő nyomták pecsétjüket: az alispán és a négy szolgabíró.

Az 1351-es törvények eltiltották a kisebb konventeket a birtokelidegenítési oklevelek kiállításától. Két évvel később az összes hiteleshely pecsétjét felülvizsgálták, tevékenységüket csak azok folytathatták, amelyek pecsétjüket visszakapták. Ezután a középkor során alig változott a hiteleshelyi tevékenységgel foglalkozó káptalanok és konventek köre. A hiteleshelyek őrizték az általuk kiállított oklevelek másodpéldányait, ha kellett erről újabb oklevelet adtak ki, az előttük tett bevallásokat kivonatos formában ún. regisztrumkönyvekbe írták be. A hiteleshelyi tevékenység jó jövedelmet jelentett az ezzel foglalkozó egyházi intézménynek. Az oklevelek kiállításáért típusuktól függően országosan egységes tarifa szerinti összeget kellett fizetni. A nyugaton oly gyakori közjegyzők tevékenysége Magyarországon jelentéktelen volt. Az első közjegyzők külföldiek voltak, Gentilis kíséretében érkeztek Magyarországra. A közjegyzők egyházi bíróságok mellett tevékenykedtek, néha városi polgárok közt, okleveleiket azonban, mivel nem voltak pecsétesek, hanem csak egy közjegyzői jel volt rájuk rajzolva, a magyar szokásjog nem ismerte el közhitelűnek.